

УДК 341.23

Г. Є. Тихомирова
В. А. Фесенко

ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЗВИЧАЇВ

Статтю присвячено особливостям формування міжнародно-правових звичаїв у сучасному міжнародному праві.

Зростання ролі договірних відносин не змогли перетворити звичаєве право у виключно договірне.

Наявну систему міжнародного права неможливо б було уявити без міжнародного звичаю з декількох причин: по-перше, різні галузі та інститути в сучасному міжнародному праві частково або навіть повністю складаються зі звичаєвих норм, по-друге, у тих сферах, де з різних причин неможливе договірне регулювання, продовжують виникати все нові і нові норми звичаєвого права.

Існує безліч думок щодо питання створення звичаєвих норм міжнародного права в міжнародно-правовій науці. Головним є питання, чи формуються ці норми за допомогою взаємодії волі держав або ж їх поява не обумовлена участю волі.

У своєму історичному розвитку звичай як джерело міжнародного права протягом довгого часу був найбільш важливою процедурою формування міжнародно-правових норм. Це було обумовлено тим, що в рамках міждержавної системи ніколи не було законодавчого органу, який би приймав такі правові норми. З цієї причини багато міжнародно-правових норм були створені на основі звичаїв і практики держав, через що мали характер звичаєво-правових норм.

Досліджено основний підхід до формування міжнародно-правового звичаю.

Розглянуто основні складові елементи міжнародного звичаю та надана їх вичерпна характеристика.

З'ясовано роль міжнародного звичаю для сучасного міжнародного права, а також зазначення необхідності подальшої розробки цього питання у вітчизняному правовому полі для ефективного його використання у міжнародних відносинах.

Визначено теоретичні основи обґрунтування природи міжнародного звичаю.

Ключові слова: міжнародно-правовий звичай, «*opinio juris*», практика, процес формування.

DOI 10.34079/2226-3047-2021-12-22-68-75

Постановка проблеми. Одним з основних джерел міжнародного права на рівні із міжнародним договором є міжнародний звичай. В національній правовій системі звичай навряд може розглядатися як джерело права на одному рівні із законом. Роль міжнародного звичаю в наш час, незважаючи на широке поширення міжнародних договорів, зростає. Разом з тим ефективність міжнародно-правового регулювання з використанням звичаєвих норм міжнародного права знижується в зв'язку з відсутністю загального підходу до розуміння терміну «міжнародний звичай», його ознак і особливостей формування.

Відсутність попередньо встановлених формальних процедур, які б чітко регламентували порядок встановлення норм звичаєвого права є однією з важливих особливостей процесу їх формування. У зв'язку з цим фахівцями, що вивчають питання

міжнародно-звичаєвого права, стає важливим докладно оговорювати фактори, що, на їх думку, є обов'язковими для кваліфікації того чи іншого правила поведінки, яке склалося у міжнародних відносинах, в якості обов'язкового.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У своїх наукових працях дослідженню особливостям формування міжнародно-правового звичаю приділяли увагу такі науковці, як: Г. М. Даниленко, М. Байерс, Я. Броунлі, П. Дайє, Нгуен Куок Динь, І. І. Лукашук, Д. П. О'Коннелл, А. Пеле, Б. Стерн та інші.

Мета дослідження. Метою статі є дослідження та аналіз особливостей формування міжнародного-правових звичаїв.

Виклад основного матеріалу. Станом на сьогодні, основні фактори міжнародного нормоутворення звичаїв вважають встановленими. Фахівці посилаються на ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, яка визначила «міжнародні звичаї як доказ загальної практики, визнаної як правова норма» (ООН, 1945). Варто зазначити, що на основі Статуту фахівці виокремлюють два основних елементи міжнародно-правового звичаю: власне практику і «*opinio juris sive necessitatis*» (переконаність у правомірності або необхідності). Перший елемент є об'єктивною (матеріальною) стороною, другий – суб'єктивною (психологічною).

У низці рішень Міжнародного суду наявне підтвердження щодо основних складових міжнародно-правового звичаю. Так, п. 77 рішення по справі щодо континентального шельфу Північного моря (ФРН проти Данії та Нідерландів, 1969 р.) Суд зазначив, що не лише відповідні акти («acts») призводять до встановлення практики, але вони мають здійснюватися або бути такими, щоб могли виступати в якості доказу норми права, яка цього вимагає. Сама потреба у такого роду вірі («belief»), а саме наявність суб'єктивного елемента, мається на увазі безпосередньо в самій ідеї («notion») «*opinio juris sive necessitatis*» (International Court of Justice, 1969).

У п. 27 рішення по справі щодо континентального шельфу (Лівія проти Мальти, 1985 р.) Суд постановив про потребу встановлення факту наявності двох ключових складових звичаю, як про те, що не вимагає будь-яких пояснень. Зокрема, в тексті постанови було вказано наступне: «Звичайно, вже стало аксіомою, що докази звичаєвого міжнародного права потрібно шукати насамперед у реальній практиці та «*opinio juris*» держав, навіть якщо багатосторонні конвенції і відіграють важливу роль у фіксації й визначенні норм, що походять від звичаїв або розвивають їх» (International Court of Justice, 1985.). Пункт 183 рішення по справі щодо військової та напіввійськової діяльності в та проти Нікарагуа (Нікарагуа проти США, 1986 р.) Суд зазначив наступне: «Беручи до уваги цей висновок, наступне, що повинен зробити Суд, це розглянути питання про норми звичаєвого міжнародного права, які можуть бути застосовані до цього спору. Для цієї мети він має сфокусувати свою увагу на практиці та «*opinio juris*» держав» (International Court of Justice, 1986).

Практично в усіх концепціях міжнародно-правового звичаю центральне положення посідають саме перелічені два елементи, про що і пишуть багато згадуваних вище фахівців, що займались розробкою даного питання: Г. М. Даниленко, М. Байерс, Я. Броунлі, П. Дайє, Нгуен Куок Динь, І. І. Лукашук, Д. П. О'Коннелл, А. Пеле, Б. Стерн.

Під час другої доповіді спеціального доповідача М. Вуда за темою «Виявлення міжнародного звичаєвого права» Комісія з міжнародного права ООН висловила повну підтримку щодо «двоелементного підходу» в питаннях формування міжнародно-правового звичаю. Так, редакційним комітетом було закріплено саме такий підхід: для встановлення змісту та самого факту існування конкретної норми міжнародного звичаєвого права є необхідність впевнитися в наявності загальної практики, що буде визнана в якості правової норми («*opinion juris*») (International Law Commission, 2015).

Ґрунтуючись на вищевказані міркування, подальший розгляд питання формування норм звичаєвого права буде відбуватись, головним чином, навколо питань взаємодії двох основних елементів міжнародних звичаїв – об'єктивного (практики) і суб'єктивного («*opinio juris*»).

Так, в основі практики лежить правило поведінки, яке в перспективі могло б регулювати міждержавні відносини між суб'єктами міжнародного права. При цьому, пріоритетне значення відводиться державам як основним суб'єктам міжнародного права.

У звичайному нормоутворенні важливу роль відіграє практика міжнародних міжурядових організацій, яка складається як в їх відносинах с державами, так і між самими міжнародними організаціями. Це обумовлено збільшенням кількості міжнародних організацій, зростанням їх ролі та активності в міжнародному спілкуванні. Не можна не вказати на наявність звичаєво-правової практики всередині самих міжнародних організацій, наприклад з організаційних питань. Міжнародний суд ООН при розгляді переданих справ і винесенні консультативних висновків неодноразово звертався до внутрішньої практики міжнародних організацій.

У багатьох випадках практика, яка могла б стати в майбутньому звичаєм, являє собою нове правило поведінки, яке при відповідному визнанні як правова норма покликана в майбутньому регулювати міждержавні відносини, взаємовідносини суб'єктів міжнародного права. Така практика носить погоджувальний характер (питання дипломатичних відносин тощо). Разом з тим практика може мати відношення і до внутрішньодержавного життя (права і свободи особи, режим іноземців, надання громадянства, кримінально-процесуальні питання тощо), а також до внутрішньої діяльності міжнародних організацій (порядок сплати членських внесків міжнародних організацій, правила, що регулюють інші внутрішньо-організаційні питання їх діяльності). У цій ситуації практика, як правило, не носить узгодженого з іншими державами характеру, хоча держава може розглядати зарубіжну внутрішньодержавну практику як зразок, погоджуватися з нею шляхом запозичення. Але в будь-якому випадку повинна бути переконаність держав розглядати ту чи іншу практику як звичаєво-правову. Наприклад, це відноситься до практики, що лежить в основі таких звичаєво-правових норм, як право людини на життя, безперешкодний доступ до правосуддя і т. п.

Те, що стосується законодавчої практики, то про неї, на нашу думку, може йти мова, коли практика і її визнання в якості правової норми можуть розглядатися як єдине ціле. У будь-якому випадку реалізація таких законодавчих норм ґрунтується на діях або бездіяльності органів виконавчої влади. Наприклад, встановлення прибережною державою за допомогою свого законодавства 12-мильної межі територіального моря і недопущення його неправомірного перетину забезпечується органами виконавчої влади держави, а також повагою цього правила іншими державами та їх судами.

Спори йдуть і щодо практики внутрішньодержавних судів. Окремі держави відносять судову практику, перш за все, в питаннях, що відносяться до міждержавних відносин, до звичаєво-правової практики. Є й інші точки зору, так, на думку Г. М. Даниленка, в принципі внутрішні судові рішення саме по собі не може відігравати незалежну роль у створенні міждержавної практики, так як воно не є вираженням первісного домагання держави в галузі міжнародних відносин.

Разом з тим до звичаєво-правової практики, на думку вчених, пред'являється ряд вимог, без яких звичай сформуватися не може. Зауважимо, що в доктрині міжнародного права перелік цих вимог не устоявся, нерідко вони іменуються по-різному і досить часто в них вкладається різний зміст. До їх числа відносять:

- 1) спільність (загальність);
- 2) однаковість і визначеність;

- 3) стійкість і сталість;
- 4) тривалість.

Деякі автори обмежують їх універсальністю, однаковістю і сталістю (Броунли, 1977).

На загальну думку, звичаєво-правова практика може мати такі різновиди, як дія або бездіяльність. Щодо останнього, її значення для формування звичайних норм міжнародного права ведеться чимало суперечок серед вчених і практиків.

Сама бездіяльність звичайної норми не створює. В іншому випадку будь-яка бездіяльність вже заклала б фундамент звичайної норми міжнародного права. На нашу думку, бездіяльність може розглядатися як завжди-правова практика тільки коли воно закладає основу міждержавних відносин з того чи іншого питання.

Про бездіяльність як вид практики згадується в ряді міжнародних судових рішень, зокрема, в рішеннях у справах «Lotus», про військові та напіввійськові дії США проти Нікарагуа (Case of the S.S. «Lotus», 1927).

Практика утримання від тих чи інших дій на міжнародній арені виявляється в таких фундаментальних принципах міжнародного права, як невтручання і повага суверенітету держав.

У доктрині міжнародного права точаться суперечки про те, які форми може мати зазвичай-правова практика. На цей рахунок склалися дві концепції щодо фізичних дій, а також письмових, усних заяв. Спори ідуть щодо питання, чи включає така практика лише фізичні дії, або тільки вербальні дії, або те й інше. На думку М. Вуда, практика може мати форму як фізичної, так і вербальної дії (International Law Commission, 2014). Багато вчених стоять на протилежній позиції і стверджують про те, що до тих пір, поки держави не вжили заходів щодо забезпечення виконання вербальних актів, вони не можуть становити матеріальну ознаку міжнародного звичаю.

Таким чином, до числа основних вимог до звичаєво-правової практики можна віднести: її спільність, однаковість і визначеність, стійкість (стабільність) і сталість (безперервність), відповідність закономірностям суспільного розвитку, потребам розвитку міждержавних відносин, загальним інтересам держава. Дані вимоги носять системний характер, вони взаємопов'язані, нерозривні і складають єдине ціле.

Якщо порівнювати «*opinio juris*» та практику як головні елементи міжнародно-правового звичаю, то основна відмінність першого полягає в тому, що він апелює до позицій суб'єктів міжнародного права і самих держав. Його внутрішня суть полягає у пошуку ставлення учасників міжнародних правовідносин до подій, які відбуваються на міжнародній арені.

У рішеннях Міжнародного суду суб'єктивний елемент («*opinio juris*») міжнародно-правового звичаю традиційно визначається латинським висловом «*opinio juris sive necessitates*» (скорочено – «*opinio juris*»), який, необхідно підкреслити, зовсім не має коренів відповідно до класичного римського права. Дослівно, даний вислів можна тлумачити як «думку про правомірність або необхідність».

В остаточній доповіді Комітету з формування норм звичаєвого міжнародного права, створеного в рамках Асоціації міжнародного права, акцентується увага на те, що суб'єктивна складова розцінюється одночасно як «воля» («*will*») і як «згода» («*consent*») (International Law Association, 2000). Так, згадуваний вище спецдоповідач Комісії міжнародного права ООН М. Вуд натомість класичному терміну «*opinio juris*» запропонував використовувати термін «визнання в якості правової норми». Свою думку він аргументував тим, що вона заснована на лексиці Статуту Міжнародного суду ООН і напряму впливає з його практики. Вуд М. зазначає, що згідно практиці суду, загальна сутність даного елемента незалежно від будь-яких інших визначень, зводиться до

визнання державами того, що їх поведінка, а також поведінка інших відповідає міжнародному праву (International Law Commission, 2014).

Так, визнання, що найчастіше використовується для характеристики «*opinio juris*» в вітчизняній доктрині являє собою логічний наслідок віри або угоди (консенсусу). Зі свого боку, заява може виступати в якості однієї з форм прояву визнання, а якщо порівняти поняття «визнання» і «воля», то дійдемо висновку, що останнє є більш глибоким за змістом і суттю. Вона містить механізм прийняття й втілення в життя рішень, у якому саме визнання є лише одним з етапів формування і вираження вольового наміру.

Варто зазначити, що більшій частині дослідників саме вольовий аспект бачиться головним у розумінні природи «*opinio juris*». Вияв волі в міжнародних відносинах є ніщо інше як прагнення до політичного домінування в міжнародних відносинах, а узгодження воль сторін є нічим іншим як єдиний розумний спосіб для досягнення мирного і взаємовигідного співіснування держав. Так, Б. Стерн переконана що для кожної держави зміст «*opinio juris*» буде залежати від того, яке місце займає його сила («*power*») в межах міжнародного порядку (Stern, 2001). Воля держави, на думку ученої все одно несе в собі елемент сили, незважаючи навіть на відсутність її прямого вияву. В такому випадку, частина держав будуть почуватися себе зобов'язаними, через власне бажання, бо погодились на це, а інша частина держав навпроти почуватимуться себе зобов'язаними проти своєї волі тому що норма накладає на них свій обов'язок. Сама звичаєва норма розглядається як така згідно волі тих держав, що в змозі нав'язати власну точку зору.

З позитивістської точки зору «*opinio juris*» відповідно до об'єктивного елемента відіграє першочергову роль (D'Amato, 1971). Не практика, а саме воно стає первинним. Хоча, ця первинність має і свою специфіку. Первинність ототожнюється з можливостями окремих держав за допомогою сили нав'язати свою політичні інтереси іншим. З цього приводу, М. Байєрс висловлювався, що у випадку розгляду практики в якості первинної складової міжнародного звичаєвого права, потрібно враховувати відмінності в добробуті та військовій силі під час формування норм звичаєвого міжнародного права. Науковець впевнений, по-перше, що «*opinio juris*» дозволяє відрізнити практику, що відповідає праву держав від тої, що їй перечить. А по-друге, використовується з метою контролю зловживання силою з боку держав під час процесу створення міжнародного звичаєвого права (Byers, 2001).

Саме «*opinio juris*» здійснило колосальний вплив на сьогоденні події в міжнародному житті, про що не варто заперечувати. Варто зазначити, що даний вплив не призвів до домінуванню якихось утопічних ідей над реальністю. Він став результатом прогресу суспільної практики, що зафіксувалась у вигляді принципів міжнародного права. З цього приводу не можна не погодитись з Д. П. О'Коннеллом, що розглядає «*opinio juris*» як повинність («*oughtness*»). Так, у своїх працях він пише про те, що вказана повинність виступає не просто артефактом мислення, а реальним спонуканням, яке змушує, виходить з позицій необхідності збереження та розвитку суспільного життя (O'Connell, 1970).

Висновки. Незважаючи на те, що в сучасній вітчизняній і зарубіжній доктрині міжнародного права з'являються пропозиції про зміну (уточнення) структурної основи міжнародно-правових звичаїв, домінуючим є уявлення про формування звичаїв на підставі двох елементів – практики (об'єктивний елемент) і *opinio juris* (суб'єктивний, психологічний елемент). Кожний з них має власний (вузький) значеннєвий зміст: практика – це сукупність фактичних діянь (дії або бездіяльності) суб'єктів міжнародного права, що являють собою повторювані в міжнародних відносинах якісно однорідні за своїм змістом локалізовані в просторі й часі фрагменти соціального життя з відносно

стабільним складом учасників (соціальні ситуації); *opinio juris* – це вияв правосвідомості суб'єктів міжнародного права, здійснюваний ними на підставі уявлень (переконань, віри, впевненості), сформованих у результаті тривалої міжнародної і внутрішньодержавної суспільної практики, про відповідність праву поведінки в тій чи іншій фактичній ситуації на міжнародній арені, що й виражається через визнання його як норми міжнародного звичаєвого права. За вираженням внутрішнього (психологічного) ставлення, що мотивує вольову поведінку будь-яких суб'єктів міжнародного права, у тому числі й суверенних держав, до певних подій міжнародного життя, стоїть багатовіковий досвід розвитку людської цивілізації, що сформував універсальні морально-правові принципи – ті абсолютні імперативи, що визначають основи правового регулювання міжнародних і внутрішньодержавних відносин.

Бібліографічний список

- Організація Об'єднаних націй, 1945. *Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй* [онлайн]. Доступно: <https://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf> (дата звернення 03.10.2021).
- Brownlie, Ian, 1973. *Principles of public international law*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press.
- Byers, M., 2001. Introduction Power, Obligation, and Customary International Law. *Duke Journal of Comparative & International Law*, 11(1), p. 81–88.
- Case of the S.S. «Lotus», 1927. *Publications of the Permanent Court of International Justice*. Series A. No. 10, Judgment No. 9, p. 3.
- D'Amato, A., 1971. *The Concept of Custom in International Law*. Ithaca, London : Cornell University Press.
- International Court of Justice, 1969. *North Sea Continental Shelf Cases (F.R.G. v. Denmark, F.R.G. v. the Netherlands)*, Judgment of 20 February 1969 / I.C.J. Reports, p. 3.
- International Court of Justice, 1985. *Continental Shelf Case (Libyan Arab Jamahiriya v. Malta)*, Judgment of 03 June 1985 / I.C.J. Reports, p. 13.
- International Court of Justice, 1986. *Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. U.S.A.)*, Judgment of 27 June 1986 / I.C.J. Reports, p. 14.
- International Law Association, 2000. *Final Report of the Committee: Statement of Principles Applicable to the Formation of General Customary International Law*. Committee on the Formation of Rules of Customary (General) International Law. [online]. Available at: <<http://www.ilahq.org/download.cfm/docid/A709CDEB-92D6-4CFA-A61C4CA30217F376>>
- International Law Commission, 2014. *Second report on identification of customary international law by Michael Wood, Special Rapporteur*. 66 session ILC, Document A/CN.4/672. (22 May 2014). Доступно: <<http://legal.un.org/docs/index.asp?symbol=A/CN.4/672&referer=http://legal.un.org/ilc/sessions/66/docs.shtml&Lang=R>>.
- International Law Commission, 2015. *Identification of customary international law. Text of the draft conclusions provisionally adopted by the Drafting Committee*, 67 session ILC, Document A/CN.4/L.869. (14 July 2015). [online]. Available at: <http://legal.un.org/docs/index.asp?symbol=A/CN.4/L.869&referer=http://legal.un.org/ilc/guide/1_13.shtml&Lang=R>
- O'Connell, D. P., 1970. *International Law*. In: 2nd ed. (1). London : Stevens and Sons.
- Stern, B., 2001. Custom at the Heart of International Law. *Duke Journal of Comparative & International Law*, 11(1), p. 89–108.

References

- Brownlie, Ian, 1973. *Principles of public international law*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press.
- Byers, M., 2001. Introduction Power, Obligation, and Customary International Law. *Duke Journal of Comparative & International Law*. 11(1), p. 81–88.
- Case of the S.S. «Lotus», 1927. *Publications of the Permanent Court of International Justice*. Series A. No. 10, Judgment No. 9. P. 3.
- D'Amato, A., 1971. *The Concept of Custom in International Law*. Ithaca, London : Cornell University Press.
- International Court of Justice, 1969. *North Sea Continental Shelf Cases (F.R.G. v. Denmark, F.R.G. v. the Netherlands)*, Judgment of 20 February 1969 / I.C.J. Reports, p. 3.
- International Court of Justice, 1985. *Continental Shelf Case (Libyan Arab Jamahiriya v. Malta)*, Judgment of 03 June 1985 / I.C.J. Reports, p. 13.
- International Court of Justice, 1986. *Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. U.S.A.)*, Judgment of 27 June 1986 / I.C.J. Reports, p. 14.
- International Law Association, 2000. *Final Report of the Committee: Statement of Principles Applicable to the Formation of General Customary International Law*. Committee on the Formation of Rules of Customary (General) International Law. [online]. Available at: <<http://www.ilahq.org/download.cfm/docid/A709CDEB-92D6-4CFA-A61C4CA30217F376>>
- International Law Commission, 2014. *Second report on identification of customary international law by Michael Wood, Special Rapporteur*. 66 session ILC, Document A/CN.4/672. (22 May 2014). Доступно: <<http://legal.un.org/docs/index.asp?symbol=A/CN.4/672&referer=http://legal.un.org/ilc/sessions/66/docs.shtml&Lang=R>>.
- International Law Commission, 2015. *Identification of customary international law. Text of the draft conclusions provisionally adopted by the Drafting Committee*, 67 session ILC, Document A/CN.4/L.869. (14 July 2015). [online]. Available at: <http://legal.un.org/docs/index.asp?symbol=A/CN.4/L.869&referer=http://legal.un.org/ilc/guide/1_13.shtml&Lang=R>
- O'Connell, D. P., 1970. *International Law*. In: 2nd ed. (1). London : Stevens and Sons.
- Orhanizatsiia Obiednanykh natsii, 1945. *Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i Statut Mizhnarodnoho sudu Orhanizatsii Obiednanykh Natsii [Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice]* [online]. Available at: <https://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf> (Accessed on 03.10.2021).
- Stern, B., 2001. Custom at the Heart of International Law. *Duke Journal of Comparative & International Law*, 11(1), p. 89–108.

Стаття надійшла до редакції 24.09.2021.

G. Ye. Tykhomyrova
V. A. Fesenko

REGARDING THE PECULIARITIES OF THE FORMATION OF INTERNATIONAL LEGAL CUSTOMS

The article is devoted to the peculiarities of the formation of international legal customs in modern international law.

The growing role of contractual relations has not been able to transform customary law into exclusively contractual law.

The existing system of international law could not be imagined without international custom for several reasons: first, various branches and institutions in modern international law partially or even completely consist of customary norms, and secondly, in those areas where treaty regulation is impossible for various reasons, more and more new norms of customary law continue to arise.

There are many opinions on the issue of creating customary norms of international law in international legal Science. The main question is whether these norms are formed through the interaction of the will of states or whether their appearance is not due to the participation of the will.

In its historical development, custom as a source of international law has long been the most important procedure for forming international legal norms. This was due to the fact that the interstate system has never had a legislative body that would adopt such legal norms. For this reason, many international legal norms were created on the basis of the Customs and practices of states, which is why they had the character of customary legal norms.

The main approach to the formation of an international legal custom is studied.

The main components of international custom are considered and their exhaustive characteristics are given.

The role of international custom for modern international law is clarified, as well as the indication of the need for further development of this issue in the domestic legal field for its effective use in international relations.

Theoretical foundations of substantiation of nature of international custom are determined.

Keywords: *international legal custom, "opinio juris", practice, formation process.*